

УДК 930:350-055.2

Рідкоус Оксана,*студентка кафедри «Давньої та нової історії України»**історичного факультету**Київського Національного Університету імені Тараса Шевченка*

ЖІНКА РАННЬОМОДЕРНОГО ЧАСУ КРИЗЬ ПРИЗМУ МЕТОДОЛОГІЇ ГЕНДЕРНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ (ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ)

У статті розглядається методологія виокремлення гендерної історії на тлі загального історіописання. Проаналізовано появу «жіночої теми» періоду пізнього Середньовіччя в історіографії з кінця XIX ст. Акцентовано увагу на актуальності вивчення історії жінок ранньомодерного часу на прикладі еволюції поглядів в історіографії.

Ключові слова : *гендер, «жіноча історія», пізнє Середньовіччя, історіографія.*

In the article the review methodology distinguishing gender history against the backdrop of World History. Analyzes the emergence of «women's issues» in the late Middle Ages, historiography since the 19th century. Attention is given to the relevance of studying the history of early modern women's time as an example of the evolution of views in the historiography.

Key words: *gender, «women's history», Late Middle Ages, historiography.*

В останні роки новітня методологія соціальної історії поставила перед дослідниками завдання вивчення всіх сфер людського життя в їх структурній єдності та зосередженні на фокусі перехрестя соціальних зв'язків та культурно-історичних традицій. Вперше саме представники французької школи «Анналів» поставили завдання перетворити історію в основну синтезуючу науку про людину, звернулися до минулого різних соціальних верств і груп та їх вкладу у розвиток соціуму. Пошуки нового інструментарію для виконання поставлених завдань спричинили потужну активізацію дослідницького інтересу до мікроісторії як такої. Най-

більш послідовний її розвиток дістав у межах «нової локальної історії», що безпосередньо пов'язана з історією соціальних груп і заснована на максимальній деталізації та індивідуалізації досліджуваних об'єктів. Її головним завданням стало з'ясування людських зв'язків і стосунків у межах соціального життя, наближеного до індивіда, на рівні реальних груп та соціальних спільнот [22, с. 5; 23, с. 155-174; 34, с. 7-38; 33, с. 110-127; 20, с. 148-164].

Мікроісторичні дослідження засновані на ефективному використанні різноманітних прийомів аналізу та фронтальному опрацюванні джерел місцевих архівів з метою реконструкції життєвої долі окремих індивідів і міжособистісних стосунків. У цих дослідженнях широко застосовується соціологічна концепція «локальної соціальної системи», згідно з якою соціальний статус індивіда не може розглядатися поза контекстом локальних соціальних спільнот. Головними атрибутами такого дослідження є аналіз основних характеристик економічної та демографічної ситуації, з'ясування структури родини і домогосподарства, порядку та правил успадкування власності, системи споріднених та сусідських зв'язків, соціальних ролей та функцій різних статей, порівняльний аналіз індивідуальних і колективних соціальних контактів тощо [8, с. 5-6]. На тлі цього й відбувається розвиток «жіночої історії», яка довгий час розвивалася в руслі аматорських студій про роль визначних жінок і не виходила за рамки біографічного напрямку [35, с. 32-38]. Оскільки всесвітню історію розглядали як історію переважно чоловічої цивілізації, вона відповідно мала бути доповнена жіночою [42, с. 30-39].

Базові риси гендерної системи, як вітчизняної, так і західної, склалися у період середньовіччя і ранньомодерного часу, то аналіз гендерної моделі українського суспільства IX – XVII ст. є доволі актуальним. З «чоловічою» історією ситуація досліджень доволі сприятлива, бо матеріальна база є значно ширшою і не містить в собі стільки дискусій та полярних думок як «жіноча». Більша частина життя будь-якої людини має інтимно-особистісний характер, тим не менше саме існування сфери приватного за середньовіччя та ранньомодерного часу все ще ставиться під сумнів, викликаючи серед істориків гострі дискусії. Однією з причин недостатнього

висвітлення приватної сфери є складність самої проблеми, оскільки тут діють не маси, а конкретні живі люди. Тож історики констатують : історія приватного життя ще ненаписана [9, с. 161; 13, с. 209; 6, с. 239]. З відтворенням жіночої історії даного періоду також існують певні проблеми. Вони пов'язані перш за все з тим що, довгий час місце жінки в історії середньовіччя та ранньомодерного часу вважалось непомітним, безправним і не викликало цікавості. Так вважалось, що існувало доволі вузьке коло жінок, котрі відіграли видатну роль в політичних подіях, або що зробили внесок до історії культури, і їм були присвячені загальні роботи, які не мали в собі фундаментальних спеціальних досліджень і носили відверто популярний або публіцистичний характер. Варто сказати також про те, що така ситуація притаманна як для країн Західної Європи так і для України. Н. В. Шевченко пише про те, що на наших теренах до того ж існують полярні погляди на становище жінки в традиційній культурі минулих століть. Одні автори засвідчують принизливе, безправне, важке життя одруженої жінки в родині (до статусу «дівчини» взагалі рідко хто звертається). Інші переконані у тому, що жінка була повноправною, оскільки вирішувала свою долю при одруженні і могла відмовити сватам, а іноді й сама могла обрати для себе чоловіка [43, с. 18-25].

Якщо говорити про те, яке місце займала жінка в добу середньовіччя і яким було ставлення до неї, то, перш за все, варто звернутися до класичного образу жінки даного періоду складеного на основі тогочасної традиції і порівняти з еволюцією висновків дослідників даного питання.

Варто почати з того, що в добу середньовіччя жінку не сприймали окремо як особистість, що здатна щось вирішувати, а тим більше чимось розпоряджатись чи керувати. Майже до середини ХІХ ст. багатопланова тема положення жінки в середньовічному суспільстві розглядалась або через призму «чорної» легенди про Середньовіччя, як епохи абсолютного господарювання ворожих до жінки релігійних догм, або в рамках категорій традиційних для феміністичної історіографії : дискримінація жінок, засилля патріархальних відносин і повільна емансипація з наближенням до Нового часу.

Власне «жіноча тема» в історіографії з'явилась в роботах кінця XIX – XX ст. і була пов'язана з першими хвилями фемінізму, але вони ще були присвячені життєписам вузького кола жінок, що зіграли видатну роль в політичних подіях чи тих, що зробили внесок в історію культури, а узагальнюючі роботи, не маючи фундаментальних досліджень носили відверто публіцистичний характер.

На Заході на початку XX ст. з'являються багатотомні праці з проблематикою «жіночої історії», наприклад «Історія Жінок на Заході» Ж. Дюбі та М. Перро, а також роботи Е. Шортера, Ж.-Л. Фландрена, Л. Стоуна, де автори вперше почали піднімати широке коло питань, без яких неможливо було б зрозуміти життя жінок минулого [4;1;5]. Вони виокремили такі проблеми, як ті, що стосуються структур сім'ї, ті, що стосуються розподілу прав та обов'язків, а також положення жінки в середині цих структур, і до того ж питання пов'язані з з'ясуванням характеру внутрішньосімейних стосунків, в тому числі матеріальних, емоційних, сексуальних. Наприклад Д. Ніколас в «Домашнє життя в середньовічному місті : жінки, діти, сім'я в Генті XIV ст.» [3], починає рішуче руйнувати встановлені в історіографії стереотипи. Він переосмислює жіночу обмеженість домашніми справами, «організовані шлюби» та відсутність особистого вибору в жінок. Досліджуючи, починає сумніватися в ефективності суворих церковних та правових норм, так як вони приписували жінці повне підкорення чоловікові, але в реаліях жінки часто виступали рівними партнерами своїх чоловіків чи синів, або взагалі вели справи незалежно від них і це абсолютно не засуджувалось. Ш. Маршал [2], пишучи про історію нідерландського дворянства наголошує на тому, що жінки брали участь не лише в сімейній, а й політичній та суспільній діяльності, адже їх права захищені законом та звичаями і забезпечували їм незалежність. Тобто, вони були особистостями, і будували власне життя за власним вибором, і їх поведінка в суспільстві неодноразово на цьому наголошує.

Перші спостереження щодо становища жінки у Великому князівстві Литовському знаходимо у дореволюційних істориків права та державних установ В. Спасовича, Ф. Леонтовича, І. Скитського, І. Малиновського, М. Довнар-Запольського, М. Любавського,

М. Владимирського-Буданова [39; 19; 14; 7]. Однак, незважаючи на влучні міркування стосовно правової термінології і специфіки майнового забезпечення жінки, ця проблематика відображена в їхніх працях переважно тільки частково. Дослідження В. Спасовича та І. Скитського, які носили більш системний характер, ґрунтувалися лише на правових приписах, не простежуючи їх застосування на практиці. Дотичними до цієї теми є також роботи про регулювання шлюбних відносин у канонічному праві Ф. Леонтовича, М. Горчакова, О. Павлова, І Громогласова, Ф. Загоровського [11].

Подібними рисами окреслена і польська історіографія кінця ХІХ – поч. ХХ ст., зокрема, праці з історії сімейного права, оскільки права і соціальна практика різних частин Великого князівства Литовського та Корони Польської багато в чому збігалися. Серед авторів, що сформулювали основні характеристики генези та функціонування спадкового та сімейного права, окреслили межі правоздатності та дієздатності жінки (щоправда, лише для періоду середньовіччя) варто згадати А. Віняжа, Р. Губе, П. Домбковського, Р. Куратува-Куратовського [12]. Разом з тим, згадані дослідження, які спиралися переважно на описові методи роботи з матеріалом, носять дещо спрощений характер, вирізняються намаганням звести уявлення про ті чи ті явища до несуперечливої картини і в підсумку ігнорують джерела, які не вкладалися у теоретичну схему.

Повоєнна польська історіографія налічує кілька важливих робіт з «жіночої історії», зокрема – узагальнюючу працю про становище жінки в Короні Польській до половини ХV ст. історика права Б. Лесінського. Важливий вклад у дослідження правової системи Великого князівства Литовського зробив Ю. Бардах, який проаналізував укладення шлюбу, розпад подружжя внаслідок розлучення і поєднання світської та духовної юрисдикції у родинних справах, а також старався уточнити природу та генезу інституту віна. Варто також згадати синтетичну працю М. Кочерської про шляхетську родину пізнього середньовіччя, написану під методологічним впливом французької історіографії.

Власне, цими роботами і вичерпуються здобутки «жіночої історії» до кардинальної зміни парадигми в європейській та американській історіографії, що призвела до виділення у 80-х роках з

«жіночої історії» «гендерного проекту», основу якого становить проблема взаємовідносин статей як сукупного породження і прояву соціальної організації та культурного контексту.

В багатьох зарубіжних виданнях останнього десятиліття ставиться питання про вплив жінок на прийняття рішень в публічній сфері. Інструменти і форми цього впливу розглядаються в рамках різних моделей співвідношення приватного та публічного, що відбиває і розподіл влади, престижу, власності. Наприклад, автори збірника «Women`s power» досліджують історію жінок середньовіччя на різних матеріалах, включаючи і їх участь в економічній діяльності, і вплив на прийняття політичних рішень, і особливості так званих «жіночих соціальних мереж» чи сфер впливу. До цих концепцій схиляється і Барбара Ханавалт і своїй статті «Сфери впливу Хонор Лиль». В цих роботах також торкаються тему жіночої релігійності, адже саме релігія довгий час залишалась однією з небагатьох сфер, відкритих для виявлення індивідуальних інтересів, для самостійних рішень та дій, реалізації не затребуваних здібностей. І хоча жінки формально не брали участь в розробці питань релігійної політики, тим не менше це була головна сфера життя, де вони самі за себе відповідали.

Згадані зміни наукових підходів до висвітлення досліджуваних нами проблем збіглися з політичними подіями у Радянському Союзі, що відкрило нові можливості для інтеграції тодішньої радянської історичної науки в міжнародний науковий процес, а отже – значною мірою спровокувало інтерес до домінуючого там кола проблем. У Росії виходять у світ роботи Н. Пушкарьової [24-32] з соціально-правового і майнового становища жінки Давньої Русі, М. Цатурової – з сімейного права ранньомодерного часу, О. Кошелевої – з проблем дитинства в XVI – XVIII ст., Л. Репіної [36-38] – з аналізом історіографічних здобутків європейської та американської гендерної історії.

Польська історіографія теж досить швидко зреагувала на зміну парадигм у світовій гуманітаристиці. З кінця 80-х тут фіксується помітне зростання зацікавленості «жіночою історією», зокрема – з`являються праці М. Богуцької про становище жінки-шляхтянки, дуже продуктивно просуваються дослідження становища жінки-міщанки (А. Карпінський, Ц. Кукло, А. Виробіш).

Разом з тим, як зауважують оглядачі (С. Биліна і В. Урбан), правові аспекти становища жінки в ранньомодерний період і надалі залишаються малодослідженими з погляду їх щоденного застосування.

Що до українських земель, то виняткове місце за повнотою поставлених проблем і введенням в обіг величезного масиву джерел про становище жінки на Волині в XVI-XVII ст. належить О. Левицькому. Його роботам, однак, властива некритична довіра до джерела, зумовлена певною ідеалізацією становища жінки у шляхетському соціумі. Та він один з перших займається власне «жіночою історією», в своїй фундаментальній статті «Анна-Алоїза, княжна Острожская» він не лише старається розкрити образ Анни-Алоїзи, але характеризує взагалі становище жінки в XVI ст. на українських теренах, наголошує на їх активну роль в тогочасному суспільному житті, про свободу та широкий вибір «жіночої самодіяльності» [16, с. 329], що й створило в історії чимало оригінальних «жіночих типів». Широка жіноча правоздатність в українському суспільстві XVI-XVII ст. у статті «Черты семейного быта в Юго-Западной Руси в XVI-XVII вв.» [17, с. 9-60; 18, с. 9-10] доводилася О. Левицьким статтями Литовських Статутів, які забороняли віддавати дівчат та вдовиць заміж силоміць, зобов'язували батьків та чоловіка забезпечувати їхнє матеріальне становище, гарантували особисті права жінок у дівочтві і шлюбі. Головною підставою для констатованої ним свободи та незалежності у приватному житті він вбачав у інституті жіночої власності – материзні, яка визнавалася у сімейному законодавстві тогочасного українського суспільства. А причини виникнення цього інституту жіночої власності пов'язував з умовами специфіки вільного суспільства українського пограниччя зі Степом, яке не знало тісної державної опіки з боку державної влади великих князів литовських та їх намісників та мало політичну автономію.

Умови постійної небезпеки пограниччя з світом кочовиків та покладання на українську регіональну владу обов'язків самостійно вирішувати проблему оборони краю, на думку О.І. Левицького, сприяли формуванню вольових рис характеру та сильних особистостей як серед чоловіків, так і жінок. Зазначимо, нині гендерні дослідники трактують такий тип чоловічої моделі поведінки як ге-

роїчний або шляхетний, якому відповідає тип партнерської сім'ї. В якій жінка посідає важливе місце, включно з визнанням її особистих прав, матеріальною незалежністю від чоловіка та дітей, господарською самостійністю та цивільною правоздатністю вирішувати сімейні справи. Останнє обумовлюється практикою постійної відсутності чоловіка в силу його рицарської служби, за умови якої на жінку-матір та справжню господиню покладається фактичний обов'язок виконувати роль глави родини.

У міжвоєнний період у розробку даної проблеми яскраву сторінку вписали історики права львівської школи В. Абрахам, Я. Адамус, П. Домбковський, К. Соханевич, Б. Барвінський. Окремо варто виділити узагальнююче дослідження Я. Лого-Соболевського про функціонування інституту опіки у Великому князівстві Литовському. Продовжувачем традицій системних робіт з історії права був Ю. Рафач. Не втратила наукового значення праця львівської дослідниці Л. Харевичової, яка за своїм характером цілком вписується в рамки нині популярної «історії повсякдення».

Аналіз становища жінок в Україні названими істориками проводиться у порівнянні із станом справ в Росії та Західній Європі, наголошується, що від першої відмінність полягала у тому, що відсутні були норми «Домострою», жінка не була «тюремною відлюдницею», а від другої те, що суспільне становище жінок залежало не від суспільного статусу чоловіка, а від власного майнового становища. Тому шляхтянки, які мали великі земельні маєтності, незалежно від сімейного стану, мали суттєвий соціальний вплив, вважають автори. Вони вказують, що правове становище жінок нормував Литовський Статут, в якому було закріплено принцип рівного права для чоловіків і жінок. За їхньою оцінкою, жінка мала широку особисту та майнову незалежність, майже рівні права з чоловіком у багатьох сферах суспільного життя. Обмеження існували у наслідуванні по батьківській лінії, а також у можливості займати вищі посади в державі. Проте вони мали право на материзну – придане жінки у вигляді нерухомості, або наділу землі, яке ніколи не входило в загальносімейне майно, не ділилося між членами сім'ї, а передавалося у спадок по материнській лінії. Історики пишуть, що жінкам були доступні посади війтів і старост,

вони брали участь у справах самоврядування міст і містечок, тобто в адміністративно-господарських процесах громадського життя. Звичайно, якщо основою тому були майнові тили, а юридичне підґрунтя існувало. В разі смерті, хвороби або відсутності чоловіка шляхтянки ставали на чолі роду і вирішували складні життєві і навіть політичні питання, підписувати важливі документи, навіть державно-політичного значення. В якості свідчення наводиться значна кількість – десятки – підписів жінок, які підтверджували чинність Люблінської унії 1569 р. На основі численних документів історики наводять чимало конкретних прикладів того, що жінки України того часу вели вельми активне суспільно-політичне життя, проте наголошують на тому, що жіноча активність визначалася місцем жінки в соціальній ієрархії суспільства. Тобто жінки різних станів мали неоднакові права і можливості: закон віддавав перевагу представницям шляхетних родин, козацької верхівки, які володіли великими латифундіями та іншим майном. Тому висновок Ольги Лабур стосовно того, що «протягом XVI-XVIII ст. українські жінки виступали як активні суб'єкти суспільно-політичного життя різних рівнів: державно-управлінського, адміністративно-територіального, місцевого самоврядування» [15, с. 7] не може бути прийнятий через «всезагальність», оскільки відноситься лише до окремих представниць найзаможніших прошарків населення. З іншої сторони, практично всі дослідники акцентують самостійність жінок, які за відсутністю чоловіків-козаків, брали на себе управління родиною і господарством, у тому числі і вирішенні питань, які виходили за коло суто сімейних проблем.

Проте у другій половині першого десятиріччя 2000-х рр. деякі автори, серед них – Ірина Ворончук [9, с. 161-201] та Наталія Старченко [40] не побоялися «піти проти авторитетів», зокрема Ореста Левицького, а отже і всіх, хто солідаризувався з ними, уважно вивчити великий комплекс документів, заперечити деякі поширені трактування становища жінок XVI-XVII ст. Це стосується насамперед головного постулату: у шляхетському соціумі тих часів жінка користувалася широкою свободою, практично не поступаючись повнотою своїх прав чоловікам. Дослідниці не тільки звертають увагу на ті статті Литовського Статуту, які значно обмежують во-

левиявлення жінок перебуванням під постійною владою родичів чоловічої статі, але й на прикладах з тогочасного життя нагадують просту істину: «Закон – це одне, а життя – часом зовсім інше». Ретельне вивчення документальних джерел, які віддзеркалювали реальне життя тогочасних шляхтянок найвищого рівня, призводить до руйнування цілісного ідеалізованого уявлення про їх становище у сім'ї. Наводяться вражаючі своєю жорстокістю документальні свідчення про випадки катування дружин, аби вони на все життя відмовилися від свого майна на користь чоловіка і офіційно закріпили це у вигляді «дару з великої любові», позбавляючи будь-яких матеріальних гарантій не тільки себе, але й своїх дітей. Траплялося, що після цього їх або ув'язнювали до смерті, або виганяли з дому (якщо були впливові родичі, ті намагалися добитися справедливості через суд, але це вдавалося вкрай рідко). Отже, навіть шляхтянки не були захищені від фізичних розправ з боку «шануючих їх високий статус» чоловіків, які своїми побоями часом доводили дружин до могили. І. Ворончук пояснює висновок О.І. Левицького про не типовість «поганих стосунків між подружжям» через незначне число документів, які б свідчили про це. Тому і відбулася ідеалізація тогочасних сімейних відносин.

Говорячи про причини такого становища, Ірина Ворончук звертає увагу на загальну соціопсихологічну ситуацію тих часів, коли «... у своїй загальній масі тогочасні люди були більш схильними до стихійного виявлення брутальних емоцій, що загострювало їх збудження та переживання, ніж до виявлення ніжних інтимних почуттів» (можливо, їм так легше було виживати у ті жорстокі часи, які постійно приносили випробування і втрати). Матеріальні чинники при укладанні шлюбів мали пріоритетне значення. Насильство по відношенню до жінки вважалося нормальним, а отже типовим для патріархального суспільства, де агресія чоловіків у подружніх стосунках та родинному колі нічим не обмежувалася, а більшість жінок були виховані в канонах покірності, слухняності, підлеглості чоловікам і десятиліттями терпіли таке становище. Щоправда не всі. Дехто наважувався покласти край знуцанням («окрутствам» і «мордерствам»), покинувши деспота. Втеча дружини в ті часи називалася «зрада». «Зрада» чоловіка – це подружнє не-

вірність, при чому, як виявили і О. Левицький, й І. Ворончук, в документах «жодна жінка не звинувачує свого чоловіка у зраді навіть тоді, коли за змістом документа зрозуміло, що чоловік не лише ображав жінку, але зраджував просто на її очах» [9, с. 200]. Що ж стосується тих жінок, які виявляли свою волю – тікали, намагалися вести свої справи самостійно, чи навіть із зброєю в руках боронити своє майно чи захоплювати чуже, то, як справедливо зазначає І. Ворончук, вольові, амбітні жінки були, є і завжди будуть у будь-якому соціумі, проте поодинокі приклади не характеризують загальну ситуацію і не впливають на стереотипи масової поведінки [9, с. 173].

Торкаючись проблеми юридичних засад шлюбно-сімейного життя українського суспільства XVI-XVII ст. у контексті дискусії навколо реального становища українського подружжя, Н. Старченко критично оцінює дослідницьку практику вітчизняних дослідників кінця XIX – початку XX ст., які виходили із тотожності повсякденних і нормативних практик, що пояснюється їх зацікавленістю головним чином сферою права. Роботи О. Кривошиї з історії українського жіноцтва епохи козацтва вона трактує, як такі, що продовжують цю традицію і демонструють незнання історичних джерел. Тому, на її думку, неупереджена робота з історичними джерелами ставить дослідника перед проблемою не поєднання нормативних систем і соціальних практик, що пояснюється різними факторами – існування різночитань у нормативних системах, традиціями корпоративної поведінки шляхетського загалу, автономністю сімейного світу. Тому досліднику важливо встановити межі і варіативність соціальних практик, маючи на увазі і фактори, які лежали в основі вибору індивідом власної лінії поведінки [41, с. 38-74; 42-59; 20-35]. Головний висновок дослідниці шлюбної політики вдів в українському суспільстві ранньомодерного часу – повсякденні практики як результат різних чинників демонструють свою автономність, що існувала «поміж Сциллою права як нормативної системи і Харибдою суспільних упереджень».

Отже, якщо звертаючись до проблеми методології гендерної історії, бачимо, що це питання в світовій дослідницькій спільноті активно вивчається і є надзвичайно актуальним. Незважаючи на велику

кількість праць ще не виробленого однієї системи як дійсно правильно вивчати «жіночу історію» такого проблемного часу як пізні Середньовіччя чи ранньомодерний час. Але навіть безліч існуючих вже зараз поглядів, парадигм та міркувань створюють базу для нових досліджень. Безумно існують і об'єктивні проблеми які стають на шляху вивчення гендерної історії ранньомодерного часу – передусім, це нестача приватних джерел. Але це дає змогу застосовувати інші методи дослідження і розглядати існуючі питання крізь призму багатоманітності підходів. Що ж до особи жінки ранньомодерного часу, то з кожним днем розвитку гендерних студій її доля стає більш достовірною і самостійною на фоні «чоловічої історії».

Використана література:

1. Flandrin J.-L. , Families in Former Times: Kinship, Household, and Sexuality – New York: Cambridge University Press, 1979.
2. Marchall Sh. The Dutch Gentry, 1500-1650 : Family, Faith and Fourtune – N. Y., 1987.
3. Nikolas D. The Domestic Life of a Medieval City: Women, Children, and the Famyly in Fourteenth-Century Ghent – Linkiln, 1986.
4. Shorter E. The Making of the Modern Family – L.,1975.
5. Stone L. The Family, Sex and Marriage in England, 1500-1800 – L.,1977.
6. Бойцов М. А. Германская знать XIV – XV вв.: приватное и публичное, отцы и дети // Человек в кругу семьи. Очерки по истории частной жизни в Европе до начала Нового времени. – М., 1996.
7. Владимирский-Буданов М.Ф. Черты семейного права Западной России в первой половине XVI в. // Чтения в обществе Нестора– летописца. – К., 1890.
8. Ворончук І. Родоводи волинської шляхти XVI – першої половини XVII ст.: Реконструкція родинних структур: методологія, методика, джерела. – К.: Вища школа, 2009.
9. Ворончук І. Подружні зради як наслідок практики укладання шлюбів в Україні в XVI – XVII ст. (на матеріалах ранньомодерної Волині) // Соціум. Альманах соціальної історії. Випуск 6. – К., 2006.
10. Ворончук І. Острозький Василь-Костянтин Костянтинович // Острозька академія (енциклопедичне видання) – Острог, 2008.
11. Горчаков М. И. О тайне супружества.СПб., 1880.
12. Губе И.История древнего наследственного права у славян // Сборник исторических и статических сведений о России и народах, ей единоверных и единоплеменных. Т. 1. М., 1845.

13. Гуревич А. Я. М. Блок и «Апология истории» // Блок Марк. Апология истории или ремесло историка. М., 1986.
14. Довнар-Запольский М. Западнорусская семейная община в XV веке – Санкт-Петербург, 1897.
15. Лабур О. В. Вплив жінок на суспільно-політичне життя України XVI – XVIII ст. /Ольга Володимирівна Лабур //Актуальні проблеми політики: Збірник наук. праць. – 1998. – Вип. 3 / 4.
16. Левицкий О. Анна-Алоиза Острожская // Киевская старина Т. VII, ноябрь, 1883.
17. Левицкий О. Черты семейного быта в Юго-Западной Руси в ХНІ-ХУІІ вв. // Архив ЮЗР. – Т. – Ч. УІІІ. – К., 1909.
18. Левицкий О. Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси в XVI-XVII вв.
19. Леонтович Ф. «Русская Правда и Литовский статут» – Киев, 1864.
20. Лепти Б. Общество как единое целое : о трех формах анализа социальной целостности // Одиссей. Человек в истории. – М., 1996.
21. Павлов А. С. 50-я глава Кормчей книги как исторический и практический источник русского брачного права. М., 1887.
22. Пушкарева Н. Л. Женщины России и Европы на пороге Нового времени. – М., 1996.
23. Пушкарева Н. Л. Зачем нужен этот гендер? Новые концепции и новые подходы к анализу прошлого // Социальная история. Ежегодник. 1998/99. – М., 1999.
24. Пушкарева Н.Л. Как женщин сделали видимыми // Женщины в истории: возможность быть увиденными. Выпуск 1/ Под ред. И.Р. Чикаловой. Мн.: БГПУ, 2001.
25. Пушкарева Н. Л. История женщин и тендерный подход к анализу прошлого в контексте проблем социальной истории //Социальная история. Ежегодник, 1997. М., 1998.
26. Пушкарева Н. Л. Зачем он нужен, зтот «гендер»? (новая проблематика, новые концепции, новые методы анализа прошлого) /Социальная история. Ежегодник, 1998/99. М., 1999.
27. Пушкарева Н. Л. «Гендерные исследования: рождение, становление, методы и перспективы в системе исторических наук// Женщина. Гендер. Культура. М.: МЦГИ, 1999.
28. Пушкарева Н. Л. Между «тюрьмой» и «хаосом». Феминистская эпистемология, постмодернизм и историческое знание // Шорз З., Хайдер К. (отв. ред.) Пол. Гендер. Культура. Вып. 2. – М., 2000.
29. Пушкарева Н. Л. Тендерная проблематика в исторических науках // Введение в гендерные исследования. Часть 1: Учебное пособие/ Под ред. И. Жеребкиной. Харьков – СПб, 2001.
30. Пушкарева Н. Л. Социально-правовое положение женщин в Русском государстве X-XV вв.: вопросы преступления и наказания // Советское государство и право. – 1985. – № 4.

31. Пушкарева Н. Л. Отечественная историография вопроса о положении женщин на Руси X-XV вв. // Общественно-политическое развитие феодальной России. М., 1985.

32. Пушкарева Н. Л. Методика работы с нормативными памятниками X-XV вв. для характеристики истории семьи и положения женщин // Актуальные проблемы изучения и издания письменных исторических источников. Тбилиси, 1985.

33. Ревель Ж. Микроисторический анализ и конструирование социального // Одиссей. Человек в истории. 1996. – М., 1996.

34. Репина А. П. Смена познавательных ориентаций и метаморфозы социальной истории // Социальная история. Ежегодник. 1998/99. – М., 1999.

35. Репина А. П. Женская история : проблемы теории и метода // Средние века. – 1994. – Вып. 57.

36. Репина А. П. Гендерная история: проблемы и методы исследования // Новая и Новейшая история. 1997. №6.

37. Репина А. П. Женщина в средневековом городе // Город в средневековой цивилизации. Т.1. Феномен средневекового урбанизма. – М., 1999.

38. Репина А. П. Женщины и мужчины в истории: Новая картина европейского прошлого. Очерки. Хрестоматия. М., 2002.

39. Спасович В. Об отношениях супругов по имуществу по древнему польскому праву – Санкт-Петербург, 1857.

40. Старченко Н. П. Становище жінки-шляхтянки на Волині другої половини XVI – початку XVII ст.: майновий та правовий аспекти: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» /Н. П. Старченко. – Л., 2002.

41. Старченко Н. П. Шлюбна стратегія вдів і кілька проблем навколо неї (шляхетська Волинь кінця XVI ст.) // Київська старовина. 2000. – № 6; 2001. – № 1.

42. Шевченко Н. В. Гендер у дзеркалі історії та перспективи розвитку гендерних студій в Україні // Український історичний журнал. – 2001. – №1.

43. Шевченко Н. В. Гендерна модель українського суспільства епохи середньовіччя та ранньомодерного часу (до питання про типологію) // Наукові праці. Випуск 75. Том 88. Історичні науки – М., 2008.